

EESTI KIRJAKEELE SELETUSSÕNARAAMATUST

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VIII. Tallinn: Valgus, Eesti Keele Sihtasutus, 1987–2007.

„Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” (EKSS) ilmumise lõpulejõudmine on oluline tähis meie leksikograafias. Esimest korda on meil võimalik saada põhjalikku teavet kogu eesti kirjakeele sõnade tähenduste kohta. EKSS on deskriptiivne alussõnaraamat teiste ükskeelsete ja kakskeelsete sõnaraamatute koostamisel, mistõttu on ta hädavajalik allikas kõigile sõnastiku koostajatele. EKSS ilmus 26 vihikuna aastatel 1987 kuni 2007. Vihikud on rühmitatud köideteks: algselt kavandatud kuus esimest köidet sisaldavad igaüks neli vihikut ja lisandunud seitsmes köide koosneb kahest vihikust. Pagineatsioon algab iga köite juures uuesti, kokku on sõnastikuteksti 5287 lehekülge. Koostajate koguarvuks sain 37 ja toimetajaid on olnud kolmteist. Märksõna *retsensioon* all väidab näitelause, et *Sõnaraamatule retsensiooni kirjutada on raske ülesanne*. Sellegipoolest arvan, et nüüd, kui hiigeltöö on tehtud, on aeg arutleda selle üle, mida see suur sõnaraamat endast kujutab ja kuidas seda edaspidi täiendada ja viimistleda. Järgnevad tähelepanekud on tehtud kasutaja seisukohalt ja keskenduvad sõnaraamatu kasutamisel märgatud ebaühtlusele. Toodud näited pärinevad EKSS-i veebiversioonist.

Esimene küsimus, mille üle tasub mõelda, on see, kuidas teha EKSS võimalikult kättesaadavaks ja kasutajasõbralikuks laiale kasutajaskonnale. Olen sõnaraamatu vihikuid aastate jooksul ükshaaval hoolega kogunud, mistõttu on nad mul kõik riiulil ilusti reas. Mul on aga keelehuvilistest tuttavaid, kellel sõnaraamatu täiskomplekti mitmesugustel põhjustel siiski pole. Ja tuleb tõdeda, et isegi täiskomplekti ole-

masolul on pabersõnastikku ebamugav kasutada. Vajalike vihikute ülesleidmine ja riiulisse tagasipanek võtab aega ja sõnaraamatu kasutamine muutub tülikamaks siis, kui on tarvis leida seoseid sõnaraamatu erinevatest vihikutest. Seega on suure sõnaraamatu puhul eriti oluline, et see oleks kättesaadav ja lihtsalt kasutatav laserplaadil ja veebikeskkonnas. EKSS on praegu väikese tasu eest juurdepääsetav aadressil *www.keelevara.ee*. Kolme viimase vihiku märksõnu (nt *varjusolek*, *varjusurm*, *vundament*, *vunk*, *üürima*, *üürnik* ja *yuppie*) ei õnnestunud mul 15. septembril 2008 veel arvutiekraanile saada, aga küllap muutub see peagi võimalikuks. Sõnaraamatu tarvis korraliku otsimootori loomine seisab alles ees, aga ka praegusel kujul avardavad liht- ja tekstipäring võrreldes paberversiooniga oluliselt otsivõimalusi. Tekstipäring näitab, et kuigi sõnaartikkel *AIDS*, *aids* puudub esimeses köites, esineb see akronüüm hiljem mitmes näitelauses teiste sõnaartiklite sees, näiteks *AIDS avab sünge perspektiivi inimkonna ees (perspektiiv)*, *Aidsi ravi on maailma arstiteaduse aktuaalseim probleem (probleem)*, *Aidsi riskirühma kuuluvad ka narkomaanid (riskirühm)*, *Gonorröa, süüfilis, AIDS on seksuaalnakkushaigused (seksuaalnakkushaigus)*, *Aidsi nakatumise teed (tee)*, *Aidsi ulatuslik levik (ulatuslik)*. Võimalik on leida mõned liitsõnad, nt *Aidsianalüüsi vastus oli positiivne (positiivne)*, *Täheledatakse aidsihaigete sotsiaalset tõrjutust (sotsiaalne)*. Ühel puhul esineb *AIDS*, *aids* ka selgituses, kuigi akronüümi ennast pole sõnaraamatus lahti seletatud, nt **turvaliseks seksuaalelu** v. -suhe, kus kasut. *suguhaigustesse (eriti aidsi) nakatumist ära hoidvaid vahendeid*.

Iga sõnaraamat peegeldab paratamatult seda aega ja neid olusid, milles

ta valmib. Suure sõnaraamatu puhul algavad ettevalmistustööd ja materjali kogumine mitu aastakümnet enne esimese vihiku ilmumist. EKSS-i eessõna (lk 5) andmetel hakati sõnasedeleid kirjakeele kartoteeki talletama 1955. aastal. Seega kulus materjali kogumise algusest esimese vihiku trükist ilmumiseni 32 aastat ja kogu sõnastiku lõpetamiseni 52 aastat. Samuti muutusid EKSS-i koostamise ja ilmumise jooksul Eestis ühiskondlikud olud, mis alati kajastuvad sõnavaras. Nõukogude okupatsioon asendus taasiseseisvunud Eesti Vabariigiga ja seejärel ühinesime Euroopa Liiduga. Rudolf Karelson on EKSS-i koostamise ja ilmumisega seotud probleeme avameelselt ja köitvalt kirjeldanud.¹ EKSS-i sünnitusvalusid arvestades on seda hinnatavam, et sõnaraamat on nüüd tervikuna olemas. Tunnustada tuleb ka sõnaraamatu koostamisega kaasnenud teadustööd. Näiteks Valve Põlma kandidaativäitekirja „Onomatopoeetilised verbid eesti kirjakeeles” (1967) peaesmärk oli välja töötada onomatopoeetilise sõnavara leksikograafiline kirjeldus kirjakeele sõnaraamatu tarvis. Mõtlemata paneb ka viimastel aastakümnetel leksikograafias toimunud digitaalne revolutsioon ja EKSS selles kontekstis. Kui varasemal ajal oli väärtuslikem vaimuvara sõnaraamatu aluseks olev kirjakeele kartoteek, selle maht ja kvaliteet, siis nüüdseks on lisandunud kirjutatud ja suulise keele korpused. Oluliseks on saanud korpuseanalüüsi ja sõnastiku haldustarkvara võimalused (sõnastike koostamise praegust seisut on kajastatud kõige paremini teoses „The Oxford Guide to Practical Lexicography”²). Eelmine aastakümme lisas eestikeelse

veebikeskkonna, mistõttu veebitekstid on üldkättesaadavad ja huvilised saavad neid ise elektrooniliselt analüüsida.

Silma torkab, et EKSS-i esimese köite vihikud on kõhnemad ning järgmised köited muutuvad mõnevõrra paksemaks. See viis mind mõttele võrrelda EKSS-i tähestikulisi proportsioone protsentuaalselt „Eesti õigekeelsussõnaraamatu ÕS 2006” ning Heiki-Jaan Kaalepi ja Kadri Muischneki „Eesti kirjakeele sagedussõnastikuga” (2002). Järgnevas tabelis põhinevad EKSS-i ja ÕS 2006 tähestikulised proportsioonid sõnaraamatute paberversioonidel.

	Kaalep, Muischnek (2002)	ÕS 2006	EKSS
A	5,30	6,02	3,02
B	0,49	1,08	0,35
C	0	0,06	0,001
D	0,56	1,57	0,56
E	4,1	3,07	2,09
F	0,46	1,21	0,54
G	0,28	0,88	0,35
H	4,17	3,89	2,97
I	2,33	2,02	1,36
J	2,86	2,27	1,99
K	16,11	15,61	15,06
L	6,41	5,73	5,29
M	6,40	6,51	6,17
N	3,07	3,07	3,75
O	2,18	1,45	1,49
P	9,23	11,34	12,92
R	4,11	5,06	6,05
S	8,45	8,28	10,83
Š	0,05	0,16	0,13
Z	0	0,02	0,02
Ž	0,01	0,03	0,04
T	9,71	8,77	11,09
U	1,15	1,04	1,51
V	8,65	7,48	9,06
W	0	0,005	0,002
Õ	1,08	1,24	0,94
Ä	0,59	0,47	0,50
Ö	0,13	0,15	0,11
Ü	2,09	1,57	1,79

¹ R. Karelson, „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” tegija pilgu läbi. – Keel ja Kirjandus 1990, nr 1, lk 24–34.

² S. Atkins, M. Rundell, The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Tabel näitab, et teises pooles muutub EKSS põhjalikumaks ja et sõnaraamatu esimene pool vajab täiendamist ja tasakaalustamist ka tähestikuliste proportsioonide seisukohalt.

EKSS-i märgendite ja lühendite loendit vaadates torkab silma, et sealtpuudub märgend *informaatika*. Koostajad said probleemist hiljem jagu sel moel, et lisandunud valdkond on toodud sulgudes, näiteks:

tekstiredaktor (*informaatikas*):
tekstitöötlust võimaldav tarkvara.
„MS Word”, „WordPerfect” jt. tekstiredaktorid.

Selle valdkonna märksõnadest ja tuntud sõnade uutest tähendustest puuduvad sõnastiku esimeses pooles näiteks *aken*, *arvutimäng*, *arvutiteadus*, *domeen*, *fail*, *hiir*, *interaktiivne*, *kiip*, *klikkima*, *koduleht*, *lauaarvuti*, *link*, *list*, *portaal*.

Järgnevalt veel valik puuduvaid märksõnu: *AIDS*, *aids*, *biomeetriline*, *edulugu*, *energiajulgeolek*, *e-teenus*, *euro*, *feta*, *fänn*, *gei*, *hamburger*, *hakkpuit*, *happevihm*, *holokaust*, *investor*, *jutupaunik*, *jätkusuutlik*, *kaanelugu*, *kaardimakse*, *kaifima*, *kantpea*, *kartulikrõpsud*, *kergliiklustee*, *konditsioneer*, *krediitkaart*, *käepikendus*, *liising*, *mikrolaineahi*, *mopp* (puhastusriist), *märulifilm*, *märulipolitsei*, *narkoennetus*, *narkojoove*, *narkokuller*, *pardakaart*, *pihv*, *pintsaklipslane*, *pleier*, *popkorn*, *pubi*, *punnseis*, *rokkima*, *sooja-maareis*, *spaa*, *uudisekünnis*.

Keele muutumine tähendab, et lisanduvad uued sõnad ja tähendused. Teisalt peab sõnastik kajastama ka seda, et osa sõnu ja tähendusi kaob käibelt. Märgendid *vananenud* ja *nõukogude* sobivad NSVL reaaside puhul, näiteks *agitaator*, *laupäevak*, *ekskursiooni-büroo*, *kaadriosakond*, *piimabaar*.

Sõnaraamatu alusosas tuleb tõenäoliselt välja vahetada ka osa nõuko-

gudeaegset näitematerjali, eriti seal, kus see tähenduse mõistmiseks vajalik pole, näiteks:

autasustama *autasu andma*. Eesrindlasi autasustati aukirjade, medalite ning hinnaliste kingitustega. Valitsus autasustas teda eduka teadusliku töö eest Lenini ordeniga. Võitjaid autasustati loorberipärjaga. Esikohale tulnud linna või rajooni autasustatakse.

Teisalt on vaja mõelda sellelegi, kas hiljem kättesaadavaks saanud tekstimaterjal peaks kajastuma ka sõnastiku esimeses pooles ja kuidas tasakaalustada sõnaraamatut selles osas. Tekstipäring näitab, et kirjanik Andrus Kivirähk on esindatud kaheksa tsitaadiga, kusjuures kõik vastavad märksõnad on ühe tähe all: *teine tubakas*, *tibuke(ne)*, *tinaturka*, *tokerdama*, *topsikaaslane*, *trah(h)*, *tuike(ne)*, *tösi*.

EKSS-i eessõnas (lk 9) on öeldud: „Seletus on filoloogilist laadi, ent võib sisaldada vajaduse korral entsüklopeedilisi elemente (näit. oskussõnade puhul).” Järgnevas näites on teise tähenduse defineerimisel kasutatud filoloogilist seletust (lähim soomõiste *mööbliese*) ja esimene tähendus kujutab endast entsüklopeediliste elementidega seletust (lähim soomõiste *saematerjal*).

laud *laua 24 s*.

1. *saematerjal*, mille paksus on 16–100 mm ja laius ületab kahekordse paksuse; sellest töödeldud profilpuit.

2. *hrl. rõhtsast (puit)plaadist ja jal-gadest vm. tugitarindist koosnev mööbliese*.

Tekstipäringud *saematerjal* ja *mööbliese* võimaldavad uurida, millised teised tähendused on defineeritud nende ülemmõistete abil. Selgub aga huvitav tõsiasi, et näiteks märksõnu *pruss* ja *tool* polegi defineeritud nende ülem-

mõistete abil: esimese ülemmõiste on *palk* ja teise ülemmõiste on *iste*. Nii-sugusel juhul pole siiski tegemist ainult EKSS-i probleemiga, sama probleem esineb ka teiste keelte seletussõnaraamatute puhul. Otsides sõnu definitsioonitekstis leiduvate sõnade kaudu, on vaja teada, milline võiks olla lähim soomõiste.

Levinud on ka defineerimine sünonüümide ja vahel antonüümide kaudu. Järgneva sõnastikuartikli puhul võiks *laituse* asemele soovitada sünonüümi *märkus* ja kaaluda, kas pole tegemist kahe eraldi tähendusega:

ette | heide *süüdistus, laitus*. Kerge, sõbralik etteheide. Korduv, ränk, tõsine, õigustatud etteheide. Kibe, terav etteheide. Põhjendamatu, ülearune etteheide. See lause kõlas etteheitena. See polnud etteheiteks öeldud. Ma ei teinud talle vähimatki etteheidet. Kedagi etteheidetega üle külvama. Kellelegi elavaks, piinavaks etteheiteks olema.

Kohendamist vajavad ka mõned seletused, mis kannavad oma aja pitserit, näiteks:

hipi <6> s.

1. *kapitalistlike maade noorsoo teat. stiihilisest liikumisest osavõtja*. Hipide liikumine, kolooniad. Hipide muusika, kunst.

2. *lohaka välimuse ja väljakutsuva käitumisega nooruk*. Viru väljakul seisis rühm hipisid.

Tähenduste eristamisel esitab EKSS tähendusi pigem kokkupakituna kui vastupidi, näiteks:

jukerdama <52> ARG1 *jändama, jupsima, tembutama*. ♦ Süda jukerdab. Jukerdab mootori kallal *v* mootoriga

Siin on tegemist kahe eraldi tähendusega: 1. 'jändama'; 2. 'jupsima, tembutama'. Märkigem sedagi, et sõnade *jukerdama* ja *jupsima* sünonüümide hulgas on ka *streikima* teine tähendus, kuid see seos kajastub alles sõnaartiklis *streikima*.

.jupsima <55: .jupsida, jupsin> ARG1 *jukerdama, tembutama*. ♦ Süda, mootor jupsib

.streikima <55: .streikida, streigin> *streigi tõttu tööd katkestama*; ÜLEK *jupsima, jukerdama*. ♦ Kaevurid streigivad. Süda streigib. Streikija

Järgmised näited osutavad veel kord, et sünonüümide esitus vajab edaspidi ühtlustamist, viited peaksid olema mõlemasuunalised, näiteks:

jobu <11> s. *kõnek. tobu, tola*.

tobu <11>

1. s. *tobe*, napakas inimene, ohmu.

teledebatt *telesaatenä edastatav debatt*. Presidendikandidaatide teledebatt. Erakondade esindajad on teledebatiks valmis.

tele | väitlus *teledebatt*.

Sõnaraamatu usaldusväärsuse tagamisel on oluline kollokatsioonide tasakaalustatud esitus. EKSS pakub rikkalikult kasutusnäiteid ja on seetõttu väärtuslik sõnaraamat. Ometi on vaja esitatud kollokatsioonid olemasoleva ainese valguses üle vaadata.

tagajärg [-järje] *asjaolu, nähtus, tegu, mille on esile kutsunud mingi teine asjaolu, nähtus, tegu*. Põhjus ja tagajärg. Aurumise tagajärjeks on suur õhuniiskus. Varjud ta silme all on unetuse tagajärg. Kergemeelsel teol oli raske tagajärg. Mõtles tagajärgedele! Ta on õnnetuse tagajärgedest paranenud. Sõnavahetus lõppes eriliste tagajärgedeta. See laps on mõt-

lematuse tagajärg. Kaugeleulatuvate tagajärgedega avastus.

♦ (*adessiivis postpositioonilaadselt:*) *millegi tõttu, millestki põhjustatuna.*

Linn hävis tulekahju tagajärjel. Invaliidistus lastehalvatuse tagajärjel. Rabanduse tagajärjel saabunud surm. Koobastik tekkis vete tegevuse tagajärjel. Põua tagajärjel ähvardab nälg. Avari tagajärjel voolas õli merre.

♦ *tulemus, resultaat.* Suurepäraseid tagajärgi näidanud sportlane. Suusatajad saavutasid olümpial häid tagajärgi. Jõupingutused jäid tagajärjeta.

Esmapilgul tundub, et ülaltoodud valik on piisav. Siiski võime hõlpsasti leida esimese tähenduse puhul kollokatsioone, mis siit puuduvad, näiteks *kurvad/rängad/tõsised tagajärjed* või *tagajärgi kaasa tooma/põhjustama, tagajärgedega leppima, tagajärgedega võitlema, tagajärgedega arvestama, tagajärgedeni viima.*

Probleeme tekib selliste kollokatsioonidega nagu *tappev kuumus*. EKSS annab küll määrsõna *tapvalt*, kust leiame kollokatsiooni *tapvalt kuum*.

tapvalt *adv. kõnek. väga.* Tapvalt hallid, ühesuguse näoga hooned. Kõik päevad olid tapvalt igavad. Ilm on otse tapvalt kuum. Kui seda tööd nii tapvalt palju ei oleks!

Partitsiipi *tappev* peame aga otsima verbi *tapma* alt ja kollokatsiooni *tappev kuumus* me sealt ei leia. Samuti puudub see sõnaartiklist *kuumus*.

Leidub ka märksõnu, mille puhul EKSS-ist näitelaused ja kollokatsioonid sootuks puuduvad, näiteks:

rahakoti|raud *pl.* rahakoti suu metallist raam.

Sellisel puhul saab sõnaraamatu kasutaja veebist ise näiteid otsida:

Merereostus avab riigi rahakoti-rauad.

Pärnu tõmbab rahakotirauad koomale.

Veebinäited osutavad, et sõna *rahakotirauad* kasutatakse pigem ülekantud kui otseses tähenduses, ülekantud tähendus aga praegu sõnaraamatust puudub.

Arvestada tuleb sedagi, et koos tähenduste muutustega muutuvad ka kollokatsioonid. Näiteks mobiiltelefoni lülitame sisse ja välja, kuid ei tee seda lauatelefoni puhul. Tegelikult on igal tähendusel talle iseloomulikud kollokatsioonid.

Üks EKSS-i tugevaid külgi on liitsõnade esitamine järelkomponendi järgi. Siingi on esituse süsteemsust vaja parandada. Sõnaartiklis *pasteet* leiame liitsõnad *heeringapasteet, lihapasteet, maksapasteet*:

pasteet *«-teedi 22» s. kul. toit keedetud, hautatud v. küpsetatud ja läbi hakkmasina lastud maksast, lihast v. kalast.* Võileib pasteediga. Pastee ti serveeritakse harilikult külmalt.
Liitsõnad: heeringapasteet, lihapasteet, maksapasteet.

Sõnaraamat annab aga täiendavalt veel järgmised liitsõnad: *kalapasteet, kanapasteet, singipasteet, sprotipasteet, tursamaksapasteet*, mis selles sõnaartiklis ei kajastu. Tõenäoliselt ei saagi alati ammendavat ülevaadet pakkuda, sest loetelu võib liiga pikaks minna, aga mingi süsteem peaks olema.

EKSS sisaldab ohtralt ka kõnekeele näiteid. Siingi vajab sõnaraamat täiendamist ja viimistlemist. Näiteks sõnaartikkel *laks* näeb praegu välja järgmiselt:

laks *«-u 22» s.*

1. *heledalt kõlav lõök.* Laksu andma, saama. Lapsele anti peoga laks kan-

nikaile, (vastu) tagumikku. Mees sai naise käest laksu vastu kõrvu. Andis ohjajaruga hobusele laksu laudja pihta. Kotsid kakluse laksud ja matsud. Lõi sääse laksuga laiaks. Laseb, teeb sõrmedega laksu, nipsu. Lõi keelega kiitvalt laksu. Kala lööb veepinnal sabaga laksu. Lipp lööb tuules laksu 'laksub'. Kuula, kuidas ööbik lööb laksu 'laksutab'.

2. *hrv. laksumine; laksutamine.* Kuulen sinu [= järve] lainte laksu, / salavete kohinat.. (O. Grossschmidt) Kui küünid sa mõtte ja hingega põldude manu, / kui leiad, et isegi ööbiku laksu on neis.. (P. Haavaoks)

3. *murd. hulk, tükk.* Aga maad on ikka hea laks. Vana aru järgi umbes viisteist versta. (M. Raud) Laks aega kulus, tundi pool. (V. Ridala)

Puudu on vahepeal lisandunud uimastiannust märkiv tähendus, mis esineb näiteks sõnaühendis *laksu all* (= narkojoobes). Eraldi käsitlust vajab ka sõnaühend *oma laksu kätte saama*, mil-
 lel on mitu erinevat tähendust.

EKSS-ist puuduvad praegu mõn-
 gad vulgaarsed neljätähelised sõnad, mille käsitlust tahaksid koolipoisid uudishimust järele vaadata. Kui nõukogude ajal tulid need sõnad ette peamiselt kõnekeeles, siis nüüd võib nende kohta veebinäiteid küllaga leida. Tõenäoliselt tuleks needki märksõnad EKSS-i lisada. Tõtt-öelda hakkasin kirjakeele piiride ja EKSS-i deskriptiivsuse üle mõtlema siis, kui märkasin seal sõna *eila*. See ei esine küll märksõnana,

kuid näitelauseses esineb *eila* kaks kor-
 da ja *tunaeila* üks kord:

Ta ise eila ütles, et temal kodus kutsikas on, mis tantsib ja trummi lööb.

(O. Luts) (sõnaartiklis *mis*)

Ma ei ole eilast lehte veel vaadanudki. Praegu alles töin teise vallamaja juurest ära. (O. Luts) (juurest)

„Aga ma kuulsin, et Villem Lepp alles tunaeila joobnult külatänavas tallerdanud,” ütles Nõmmik. (E. Vilde) (tallerdama)

Traditsioonilises pabersõnastikus on peaaegu alati võimalik leida märksõnu, mis asuvad vales kohas. EKSS-is järgneb näiteks *prepositsioon* märksõnale *preprint*, *teekook* järgneb märksõnale *teekoristaja* ning *tuuleroos* järgneb märksõnale *tuulerootor*. Kaks viimast järjestusviga on praegu ka elektroonilises versioonis.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et EKSS-i näol on tegemist äärmiselt olulise ja rikkaliku sõnaraamatuga. Hinnatav on see, et meil on kirjakeele seletussõnaraamat nüüd olemas. Samal ajal on selge, et vajame EKSS-i täiendatud ja viimistletud väljaannet. Õnneks on praegusel e-ajastul sõnaraamatu täiendamine ja viimistlemine tunduvalt hõlpsam kui kunagi varem. Keskenduda tulekski elektroonilisele versioonile ja selle väljaarendamisele. Selleks aga meie leksikograafidele palju jõudu!

ENN VELDI